

พินิจกระบวนการชันสูตรพลิกศพตามกฎหมายไทย
กับหลักปฏิบัติของชาวมุสลิม*

AUTOPSY PROCESS IN THAI LAW THAT AFFECTS MUSLIM
PRACTICES

วัชรารกรณ์ ถมจ่อหอ

Watcharakorn Thomchoho

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์

Valaya Alongkorn Rajabhat University under the Royal Patronage, Thailand

Corresponding author E-mail: watcharakorn.thom@vru.ac.th

Received 20 October 2023; Revised 16 November 2023; Accepted 26 December 2023

บทคัดย่อ

กระบวนการชันสูตรพลิกศพเป็นกระบวนการตามกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาที่มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ได้มาซึ่งพยานหลักฐานเพื่อพิสูจน์ความจริง หาสาเหตุการเสียชีวิต และอาจนำไปสู่การนำตัวผู้กระทำความผิดมาลงโทษ อันเป็นสิทธิพื้นฐานที่รัฐจะต้องเข้ามารับรองคุ้มครองสิทธิในกรณีที่ชีวิตถูกพรากไปโดยไม่เป็นธรรม หากแต่ข้อจำกัดในการดำเนินการชันสูตรพลิกศพของชาวมุสลิม (ผู้ที่นับถือศาสนาอิสลาม) ได้มีหลักปฏิบัติเกี่ยวกับศพที่ไม่ตรงกับข้อปฏิบัติตามกฎหมายของรัฐไทยว่าด้วยกระบวนการชันสูตรพลิกศพ โดยในศาสนาอิสลามกำหนดหลักเกณฑ์ในการจัดการศพไว้อย่างเคร่งครัด อาทิ จะต้องรีบจัดการศพโดยทันที ห้ามเก็บศพไว้ และจะต้องจัดพิธีกรรมทางศาสนาและดำเนินการฝังศพภายใน 24 ชั่วโมงนับตั้งแต่เสียชีวิต ผู้ที่จัดการศพจะต้องเป็นเพศเดียวกันและศาสนาเดียวกันกับศพเท่านั้น ชาวมุสลิมมีความเห็นว่าการชันสูตรโดยการชำมีดผ่าไปที่ศพเปรียบเสมือนการทำร้ายร่างกายศพและทำลายศพให้เสียหายไปจากเดิมที่ควรจะเป็น

* วัชรารกรณ์ ถมจ่อหอ. (2566). พินิจกระบวนการชันสูตรพลิกศพตามกฎหมายไทยกับหลักปฏิบัติของชาวมุสลิม. วารสารรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, 3(6), 107-120.

Watcharakorn Thomchoho. (2023). Autopsy Process in Thai Law That Affects Muslim Practices. Journal of Political Science Mahamakut Buddhist University, 3(6), 107-120.;

DOI: <https://doi.org/10.>

<https://so02.tci-thaijo.org/index.php/jpsmbu/index>

จึงไม่เห็นด้วยกับการชันสูตรพลิกศพ และมีได้ยินยอมให้ชันสูตรไปจนถึงการเข้าขัดขวางการทำงานของเจ้าหน้าที่ ทำให้กระบวนการชันสูตรพลิกศพตามกฎหมายเพื่อหาพยานหลักฐานเป็นไปโดยยาก ทำให้ขาดการพิสูจน์หาความจริงในการเสียชีวิตเพื่อเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมตามครรลองปกติในขั้นตอนกระบวนการตามกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา

การชันสูตรพลิกศพเป็นหนึ่งในกระบวนการทางนิติวิทยาศาสตร์ที่ทำให้ได้มาซึ่งพยานหลักฐานที่มีความสำคัญในการใช้พิสูจน์หาความจริงในกระบวนการยุติธรรมทางอาญา โดยในกฎหมายไทยได้มีการบัญญัติไว้โดยชัดแจ้งในประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาดังนี้จึงทำให้เกิดปัญหาในการปฏิบัติทำให้เป็นไปตามกฎหมายกำหนด ก่อให้เกิดความยากลำบากในการปฏิบัติงานของเจ้าพนักงานในการหาพยานหลักฐานอันจะนำมาซึ่งความยุติธรรม

คำสำคัญ: การชันสูตรพลิกศพ, การผ่าศพ, หลักปฏิบัติของชาวมุสลิม

Abstract

This article examines the issue of the autopsy process, which is a process under the Criminal Procedure Act. The objective is to find evidence to prove the truth. Find the cause of death and bring the perpetrators to justice. This is a fundamental right that the state must step in to recognize and protect in cases where life is unfairly taken. However, there are limitations on autopsies for Muslim believers. They have practices regarding corpses that are against Thai law. Islam has strict rules regarding funeral arrangements, such as the funeral must be held immediately, the body must not be kept, and religious ceremonies and burial must be held within 24 hours of death. The funeral director must be of the same gender and of the same religion as the corpse. Muslims are of the opinion that performing an autopsy using a dissecting knife is like injuring and destroying the corpse. Therefore they did not agree to allow the corpse to be dissected. An autopsy is a forensic science process that

produces evidence that is important in determining the truth. Muslims do not consent to an autopsy. This makes the work of officials in finding evidence to carry out the justice process difficult. Ultimately, striking a balance between the rights of individuals to practice their religion and the pursuit of justice is a complex task that requires careful consideration and understanding from all parties involved.

Keywords: Autopsy, Dissection, Muslim practices

บทนำ

ความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่พัฒนาขึ้นทำให้สังคมเกิดการเปลี่ยนแปลง รวมถึงรูปแบบอาชญากรรมที่มีความซับซ้อนและแยบยลมากยิ่งขึ้น เดิมที่ยึดคำให้การของพยานบุคคลนั้นไม่เพียงพอต่อการพิสูจน์ความจริง กระบวนการยุติธรรมทางอาญาจึงหันมาให้ความสำคัญกับวัตถุพยานที่ได้มาจากกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ที่มีความแน่นอน และสามารถให้เป็นพยานหลักฐานในการพิสูจน์ความจริงได้ โดยเฉพาะในกรณีที่เกิดการตายโดยไม่ปรากฏเหตุ การค้นหาความจริงโดยใช้กระบวนการชันสูตรทำให้ได้มาซึ่งพยานหลักฐานที่สามารถระบุสาเหตุการเสียชีวิต รวมถึงการนำไปสู่พยานหลักฐานที่สามารถระบุตัวผู้กระทำความผิดและนำผู้กระทำความผิดมาลงโทษในกรณีที่เกิดการตายเกิดจากถูกผู้อื่นกระทำการคร่าชีวิตไป เป็นการรักษาไว้ซึ่งสิทธิขั้นพื้นฐานของผู้เสียชีวิตในการที่ทราบถึงสาเหตุการถูกกระทำและตัวบุคคลที่กระทำ รวมถึงการดำรงไว้ซึ่งความยุติธรรมในการดำเนินการของกระบวนการยุติธรรม การชันสูตรพลิกศพถึงแม้จะเป็นกระบวนการตามกฎหมายในการได้มาซึ่งพยานหลักฐาน โดย “รัฐ” ในฐานะเป็นผู้ใช้อำนาจดำเนินการ แต่ยังคงพบข้อจำกัดบางประการ โดยเฉพาะกับการดำเนินการที่เกี่ยวข้องกับศพของชาวมุสลิมผู้นับถือศาสนาอิสลาม เนื่องด้วยการมีข้อปฏิบัติเกี่ยวกับศพของศาสนาอิสลามที่ไม่ตรงกับข้อปฏิบัติตามกฎหมายของรัฐว่าด้วยการชันสูตรพลิกศพ เมื่อมีกฎหมายกำหนดย่อมต้องถือว่ากฎหมายมีความมุ่งหมายในทางที่จะบังคับใช้ได้ โดยประการนี้หากวิเคราะห์ตามแนวความคิดที่ถือกฎหมายเป็นใหญ่

มาตรฐานการแก้ไขปัญหาหรือการส่งเสริมพัฒนานั้นจำเป็นต้องพินิจในหลากหลายทัศนะประกอบกัน ตามแนวคิดสำนักกฎหมายปฏิฐานนิยม ย่อมต้องปฏิบัติตามข้อบัญญัติกฎหมายโดยไม่มี

ช้อยกเว้นทางเชื้อชาติ ศาสนา เนื่องด้วยหลักเกณฑ์แนวทางปฏิบัติของกระบวนการชั้นสูตร พลิกศพทุกวงหลักไว้ในประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาอันเป็นกฎหมายที่มีไว้ใช้บังคับกับทุกคดีในราชอาณาจักรไทยไม่เว้นแม้แต่ผู้นับถือศาสนาอิสลาม แต่หากพิจารณาในฐานะที่การชั้นสูตรพลิกศพเป็นความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับบุคคล การที่จะยึดหลักและปฏิบัติตามเจตนารมณ์ของกฎหมายอย่างเดียวโดยทำลายแนวทางปฏิบัติตามความเชื่อทางศาสนาของคนในสังคม คติชน และภูมิสังคมอาจไม่ใช่เรื่องถูกต้องนัก จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพิจารณาเพื่อหาวิธีการที่ทำให้แนวทางของกฎหมายรัฐและหลักปฏิบัติของศาสนาสอดคล้องกัน ดังนี้แล้ว เห็นควรพินิจถึงบุคคลที่มีความแตกต่างกันในด้านความเชื่อทางศาสนาและแนวปฏิบัติเฉพาะรัฐจึงต้องเอื้ออำนวยให้การดำเนินการรับรอง คุ้มครองสิทธิ เสรีภาพเข้าถึงความแตกต่างนั้นได้อันจะก่อให้เกิดความเสมอภาคเท่าเทียม

จากการนำเสนอบทความนี้เพื่อศึกษากฎหมายเกี่ยวกับการชั้นสูตรศพกับหลักปฏิบัติของชาวมุสลิม ชวนพินิจถึงการอำนวยความสะดวกให้เกิดขึ้นในสังคมอันจะนำมาซึ่งการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรม นำตัวผู้กระทำความผิดมาลงโทษมิให้ผู้ร้ายลอยนวลในสังคม

การชั้นสูตรพลิกศพในกฎหมายไทย

การชั้นสูตรพลิกศพ เป็นกระบวนการทางนิติวิทยาศาสตร์ที่ได้มาซึ่งพยานหลักฐานในการพิจารณาคดีอาญา ถือว่าเป็นกระบวนการยุติธรรมที่สำคัญกระบวนการหนึ่ง รักษาซึ่งสิทธิของผู้เสียชีวิตและครอบครัวในการที่ทราบถึงสาเหตุการเสียชีวิตและระบุตัวผู้กระทำผิดในกรณีที่ถูกทำให้เสียชีวิต ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาได้กำหนดหลักการและวิธีการชั้นสูตรพลิกศพไว้ในมาตรา 148-156 กล่าวคือ การชั้นสูตรพลิกศพจะต้องกระทำเมื่อมีการตายโดยวิธีที่ผิดธรรมชาติ หรือการตายเกิดขึ้นระหว่างการควบคุมของเจ้าพนักงาน ยกเว้นการประหารชีวิตตามกฎหมาย สรุปประเด็นสำคัญได้ดังนี้

1. เหตุและลักษณะการตายที่ต้องมีการชั้นสูตรพลิกศพ

ตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญามาตรา 148 วางหลักให้การชั้นสูตรพลิกศพต้องกระทำเมื่อมีการตายที่ผิดธรรมชาติและการตายเกิดขึ้นระหว่างการควบคุมของเจ้าพนักงาน นอกจากนี้ในมาตรา 129 ได้วางหลักให้เห็นถึงความสำคัญในการชั้นสูตรอีกประการหนึ่งกล่าวคือ ในกรณีที่เป็นการกระทำผิดอาญา หากการชั้นสูตรพลิกศพยังไม่เสร็จสิ้นห้ามฟ้องผู้ต้องหาไปยังศาล เห็นได้ว่ากระบวนการยุติธรรมในการฟ้องคดีอาญาจะสามารถดำเนินต่อไป

ได้เมื่อกระบวนการชันสูตรพลิกศพสิ้นสุดลง นอกจากนี้ตามกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง(International Covenant on Civil and Political Rights-ICCPR) เน้นย้ำให้ยอมรับในศักดิ์ศรีแต่กำเนิดและสิทธิที่เท่าเทียมกัน เห็นคุณค่าของความเป็นมนุษย์และชีวิตโดยเฉพาะหลักในภาค 3 ข้อ 6 ความว่า “มนุษย์ทุกคนมีสิทธิที่จะมีชีวิตมาแต่กำเนิด สิทธินี้ต้องได้รับความคุ้มครองโดยกฎหมายบุคคลจะต้องไม่ถูกทำให้เสียชีวิตโดยอำเภอใจ” การชันสูตรจึงเป็นสิ่งสำคัญเพื่อที่จะทำให้ทราบถึงสาเหตุการตายและนำตัวผู้กระทำความผิดมาลงโทษ เมื่อปรากฏแน่ชัดหรือมีเหตุอันควรสงสัยว่าบุคคลใดตายโดยวิธีที่ผิดธรรมชาติ หรือตายในระหว่างอยู่ในการควบคุมของเจ้าหน้าที่ กฎหมายบังคับให้ต้องมีการชันสูตรพลิกศพ การตายผิดธรรมชาติ ได้แก่ การฆ่าตัวตาย การถูกผู้อื่นทำให้ตาย การตายโดยอุบัติเหตุ และการตายโดยไม่ปรากฏเหตุ

2. หน้าที่ของผู้พบศพ

เมื่อมีการตายโดยผิดธรรมชาติ ตามความในประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา มาตรา 149 กำหนดให้เป็นหน้าที่ สามี ภริยา ญาติ หรือผู้ปกครองผู้ตาย หากไม่มีบุคคลดังกล่าวให้เป็นหน้าที่ของผู้อื่นที่พบเห็นศพ จัดการดังต่อไปนี้ เก็บศพไว้ ณ ที่ซึ่งพบศพเพียงเท่าที่จะทำได้ และแจ้งความกับพนักงานฝ่ายปกครองหรือตำรวจเร็วที่สุด หากผู้ใดละเลยต้องระวางโทษตามกฎหมาย

3. หน้าที่ของพนักงานสอบสวนเมื่อได้รับแจ้งเหตุการณ์ตายผิดธรรมชาติ

ตามหลักประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญามาตรา 150 วรรคสอง กำหนดให้พนักงานสอบสวนมีหน้าที่แจ้งผู้ที่มีหน้าที่ชันสูตรพลิกศพทราบ โดยก่อนเริ่มการชันสูตรพลิกศพ พนักงานสอบสวนจะต้องแจ้งให้สามี ภริยา บุพการี ผู้สืบสันดาน ผู้แทนโดยชอบธรรม ผู้อนุบาล หรือญาติคนใดคนหนึ่งอย่างน้อยหนึ่งคนให้ทราบถึงการชันสูตรพลิกศพ

4. ผู้มีหน้าที่ชันสูตรพลิกศพ ณ ที่ศพอยู่

ผู้ที่มีหน้าที่ชันสูตรพลิกศพ ณ ที่ศพอยู่แบ่งได้เป็น 2 กรณี คือ “กรณีการตายผิดธรรมชาติ” ตามหลักประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญามาตรา 150 วรรคแรกกำหนดให้เป็นหน้าที่ของพนักงานสอบสวนในท้องที่ศพนั้นอยู่ ร่วมชันสูตรพลิกศพภายนอกกับแพทย์ทางนิติเวชศาสตร์ ถ้าแพทย์ทางนิติเวชศาสตร์ไม่มีหรือไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ ให้เป็นหน้าที่ของแพทย์ประจำโรงพยาบาลรัฐ แพทย์ประจำสาธารณสุขจังหวัด แพทย์ประจำโรงพยาบาลเอกชน หรือแพทย์ผู้ประกอบวิชาชีพที่ขึ้นทะเบียนแพทย์อาสา ตามลำดับ “กรณีการตายอยู่ในระหว่าง

การควบคุมของเจ้าพนักงาน” ตามหลักประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา มาตรา 150 วรรคสาม กำหนดให้เป็นหน้าที่ของพนักงานอัยการและพนักงานฝ่ายปกครองตำแหน่ง ปลัดอำเภอหรือเทียบเท่าในท้องที่ศพนั้นอยู่ ร่วมชันสูตรพลิกศพกับพนักงานสอบสวนและ แพทย์ที่มีคุณสมบัติตามหลักประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา มาตรา 150 วรรคแรก

5. กรณีที่ต้องผ่าพิสูจน์ศพ (Autopsy)

กรณีที่มีการชันสูตรพลิกศพภายนอก ณ สถานที่เกิดเหตุได้ข้อมูลพยานหลักฐาน ไม่เพียงพอและยังไม่สามารถระบุสาเหตุการตายได้ ตามหลักประมวลกฎหมายวิธีพิจารณา ความอาญา มาตรา 151 กำหนดให้อำนาจหน้าที่แก่เจ้าพนักงานผู้ทำการชันสูตรพลิกศพ มีอำนาจสั่งให้ทำการส่งศพไป “ผ่าชันสูตร” ได้

เมื่อการพิสูจน์ความจริงด้วยการชันสูตรไม่สอดคล้องกับวิถีปฏิบัติของชาวมุสลิม

หากวิเคราะห์ถึงหลักศาสนาอิสลามเกี่ยวกับการชันสูตรพลิกศพ ถึงแม้ว่า “การผ่า ชันสูตร” จะไม่ได้มีการวางหลักอย่างเป็นลายลักษณ์อักษรในคัมภีร์อัลกุรอ่านอันเป็นแนวทาง ในการดำเนินชีวิตของมุสลิม ว่าเป็นการกระทำที่สามารถทำได้ หรือเป็นการกระทำที่ต้องห้าม แต่เนื่องด้วยแนวทางการจัดการศพที่ศาสนากำหนด ทำให้ชาวมุสลิมมีความคิดปฏิเสธการผ่า พิสูจน์ศพ ในมุมมองของศาสนาอิสลามมองว่า “ความตายไม่ใช่ความทุกข์” ศาสนาอิสลามเชื่อว่า การตายคือการกลับสู่ความเมตตาของพระเจ้า การตายเป็นเพียงการเปลี่ยนแปลง จากชีวิตที่ต้องพึ่งพาร่างกาย ไปสู่ชีวิตที่ไม่ต้องการร่างกาย ดังนั้นความตายในมุมมอง ของศาสนาอิสลามจึงเปรียบเสมือนการก้าวผ่านประตูจากชีวิตหนึ่งไปสู่ชีวิตซึ่งเป็นนิรันดร์ เป็นการเดินทางสู่ชีวิตใหม่ที่สมบูรณ์กว่า ชาวมุสลิมเชื่อว่าความตายไม่ใช่สิ่งที่น่ากลัว หากแต่ เป็นสิ่งที่พระเจ้าประสงค์ (อาดิบ อับดุลละห์, 2566)

คัมภีร์อัลกุรอ่านวางหลักเกี่ยวกับการจัดการศพมุสลิมโดยการจัดการศพตามต้องตั้งอยู่ บนพื้นฐานการให้เกียรติและคุ้มครองคุณค่าความเป็นมนุษย์ ถึงแม้ว่าจะอยู่ในสภาพที่เป็นศพ ไร้วิญญาณ ตามหลักศาสนาอิสลามยังคงถือว่าเป็นร่างกายที่มีเกียรติและมีความประเสริฐ ของความเป็นมนุษย์อยู่อย่างสมบูรณ์ ดังนั้น การปฏิบัติต่อศพตามหลักศาสนาอิสลามจะต้อง อยู่บนพื้นฐานของความระมัดระวังไม่ให้เกิดความกระทบกระเทือนหรือเกิดอันตรายต่อศพ ตามความเหมาะสมของสถานการณ์ นอกจากนี้ศาสนาอิสลามยังกำหนดหลักเกณฑ์ในการ จัดการศพไว้อย่างเคร่งครัด กล่าวคือ จะต้องรีบจัดการศพ ห้ามเก็บศพไว้ โดยจะต้องจัด

พิธีกรรมทางศาสนา ละหมาดญะนาซะห์ (มุสลิมไทยโพสต์, คำอ่านละหมาดญะนาซะห์ สอนวิธี ละหมาดญะนาซะห์ ,2566) และดำเนินการฝังศพภายใน 24 ชั่วโมงนับตั้งแต่เสียชีวิต ดังคำกล่าวของท่านศาสดามุฮัมมัด (ซ.ล.) ที่ทรงตรัสไว้ว่า “ท่านทั้งหลายจงรีบเร่งจัดการศพและ ถ้าหากเขาเป็นคนดีก็ควรให้เข้ารับไปรับผลความดีนั้น หากเขาเป็นคนเลวก็เป็นความเลวที่ท่านทั้งหลายควรรีบวางจากบ่าของพวกท่าน” (อะมีน บิน अबดุลลอฮ์ อัช-ชะกอวีย์, 2557) นอกจากนี้ หลักศาสนาอิสลามยังกำหนดให้ผู้ที่จัดการศพจะต้องเป็นเพศเดียวและศาสนาเดียวกับศพเท่านั้น

ด้วยความเชื่อของศาสนาอิสลามเกี่ยวกับการชันสูตรพลิกศพที่กล่าวข้างต้น ทำให้เกิดปัญหาในการชันสูตรพลิกศพ ความเชื่อด้านศาสนาและวัฒนธรรมที่ปฏิบัติมาอย่างยาวนานของประชาชนในพื้นที่มักมาก่อนนิติวิทยาศาสตร์เสมอ ชาวมุสลิมไม่เห็นด้วยกับการผ่าชันสูตรพลิกศพ โดยมีมุมมองว่าการใช้มีดผ่าลงไปที่ศพเปรียบเสมือนการทำร้ายร่างกายศพและทำลายศพ ให้เสียหายไปจากเดิมที่ควรจะเป็น ขัดกับหลักศาสนาอิสลามที่วางหลักให้ต้องจัดการศพด้วยความระมัดระวังเปรียบเหมือนผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ และรักษาไว้ซึ่งสภาพศพให้เหมือนเดิม เป็นการรักษาไว้ซึ่งเกียรติ ความประเสริฐของการเป็นมนุษย์ ในทางปฏิบัติผู้ปกครองศพจึงไม่ยินยอมให้เจ้าพนักงานทำการผ่าชันสูตรพลิกศพก่อให้เกิดความยากลำบากในการปฏิบัติงานของเจ้าพนักงานและบ่อยครั้งได้ก่อให้เกิดการปะทะกันระหว่างเจ้าพนักงานและประชาชน อันเป็นอุปสรรคในการหาพยานหลักฐานที่จะนำมาซึ่งความยุติธรรม หากวิเคราะห์ตามหลักกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา กฎหมายให้อำนาจเจ้าพนักงานมีสิทธิที่จะใช้อำนาจในการที่จะบังคับนำศพเข้าสู่กระบวนการชันสูตรพลิกศพ ไม่จำเป็นต้องขอความยินยอมจากผู้ปกครองศพ หน้าที่ตามกฎหมายของเจ้าพนักงานมีเพียงแค่การแจ้งให้ผู้ปกครองศพทราบถึงการชันสูตรพลิกศพที่กำลังจะเกิดขึ้นเท่านั้น เจ้าพนักงานสามารถใช้อำนาจตามกฎหมายในการบังคับเอามาซึ่งการชันสูตรได้ ถึงแม้ว่าประมวลวิธีพิจารณาความอาญาจะให้อำนาจแก่เจ้าพนักงานในการบังคับมาซึ่งการชันสูตรพลิกศพเต็มที่ แต่แนวทางในการปฏิบัติของเจ้าพนักงาน/เจ้าหน้าที่ตำรวจต่อศพมุสลิมหากไม่จำเป็นไม่ผ่าเพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงการกระทำที่ผิดหลักศาสนาอันเป็นการกระทบกระเทือนต่อจิตใจของชาวมุสลิม ทั้งนี้ เพื่อมิให้เป็นการละเมิดข้อบัญญัติทางศาสนาอิสลาม การกำหนดอำนาจหน้าที่ในการปฏิบัติของตำรวจดังกล่าว เป็นการคำนึงถึงหลักศาสนา ซึ่งเป็นจุดละเอียดอ่อนของชาวมุสลิม ในทางปฏิบัติเจ้าพนักงานจึงเลือกที่จะไม่ใช้อำนาจบังคับนำศพเข้าสู่กระบวนการผ่าชันสูตรพลิกศพ เนื่องด้วยสภาพสังคม ความเชื่อทางศาสนาของคน

ในสังคมเป็นเรื่องที่อ่อนไหวมาก การที่เจ้าพนักงานใช้อำนาจบังคับที่กระทบและขัดกับความเชื่อของคนในสังคม อาจนำไปสู่การขัดแย้งโดยใช้กำลัง เป็นการกระทบกระเทือนทางจิตใจและก่อให้เกิดการอคติในการทำงานของเจ้าหน้าที่ในอนาคต ซึ่งอาจนำมาซึ่งการปะทะ หรือเข้าขัดขวางการทำงานของเจ้าหน้าที่

ดังนั้นแล้วหากวิเคราะห์ถึงผลของการไม่ชันสูตรพลิกศพจะพบว่าหากกระบวนการยุติธรรมไม่อาจเข้าถึงการชันสูตรพลิกศพได้จะก่อให้เกิดปัญหาและความเสียหายในกระบวนการยุติธรรมเป็นอย่างมาก เนื่องด้วยการชันสูตรพลิกศพเป็นการนำมาซึ่งพยานหลักฐานในการที่จะระบุสาเหตุการเสียชีวิต รวมถึงพยานหลักฐานที่จะนำไปสู่การจับกุมผู้กระทำความผิดมาลงโทษในกรณีที่เกิดการเสียชีวิตเกิดจากกระทำโดยผู้อื่น การชันสูตรพลิกศพเป็นการรักษาไว้ซึ่งสิทธิของผู้เสียชีวิต กล่าวคือ การที่บุคคลหนึ่งมีสิทธิในร่างกาย สิทธิในการใช้ชีวิตอันเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่ประชาชนทุกคนพึงได้รับตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย การที่ถูกพรากชีวิตไปโดยไม่ได้รับความยินยอมย่อมจะต้องได้รับการคุ้มครอง คุ้มครองตามกฎหมายในการที่จะรู้ถึงเหตุที่ถูกพรากชีวิต รวมถึงรู้ถึงบุคคลที่ละเมิดสิทธิของตน และนำบุคคลนั้นเข้ารับโทษตามที่กฎหมายกำหนด การไม่ชันสูตรพลิกศพเป็นการขัดขวางกระบวนการยุติธรรมในการที่จะนำคนร้ายมาลงโทษ เท่ากับเป็นการปล่อยคนร้ายลอยนวลในสังคมซึ่งเป็นผลร้ายต่อสังคมเป็นอย่างมาก สถานการณ์ความไม่สงบในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ทำให้มีศพนิรนามจำนวนมาก ไม่น้อยถูกฝังไว้ตามสถานที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะผู้ตายที่นับถือศาสนาอิสลาม ซึ่งทางคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ (กสม.) ได้รับเรื่องร้องเรียนกรณีบุคคลสูญหายและศพที่ถูกฝังอยู่ในกุโบร์ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ยังไม่ได้รับการตรวจชันสูตรว่าผู้ตายเป็นใคร และเสียชีวิตเพราะเหตุใด ญาติไม่ทราบถึงการเสียชีวิตและไม่ได้รับการเยียวยาจากรัฐ จึงควรชุดศพนิรนามเหล่านี้มาตรวจชันสูตรตามกระบวนการนิติวิทยาศาสตร์เพื่อให้ทราบและญาติจะได้้นำศพไปประกอบพิธีทางศาสนาและดำเนินการตามกฎหมายเพื่อประโยชน์ในการตรวจสอบทางคดีต่อไป (สุเมธ ปานเพชร, 2554)

ความสำคัญของการทำความเข้าใจต่อ “ความอ่อนไหวทางวัฒนธรรมที่แตกต่างในเรื่องความตาย” (เพ็ญจันทร์ ประดับมุข เซอร์เรอร์ และอุบลพรรณ อีระศิลป์, 2560) ในกรณีที่เกิดประเด็นปัญหาคาบเกี่ยวระหว่างมิติทางศาสนาและมิติทางสังคมเพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติแก่ชาวมุสลิมในประเทศไทย ในปีพ.ศ. 2549 สำนักจุฬาราชมนตรีออกคำวินิจฉัยทางศาสนา (ฟัตวา) ที่ 04/2549 เกี่ยวกับการชันสูตรพลิกศพ กล่าวคือ “เกียรติอันพึงเคารพแต่อัลลอฮ์ได้มอบให้มนุษย์ถือเป็นเรื่องใหญ่ที่ต้องรักษาไว้และเกียรติของมนุษย์มิได้จำกัดเฉพาะที่เขายังมีชีวิตอยู่

เท่านั้น ยังครอบคลุมถึงขณะที่มีชีวิตอยู่และเสียชีวิตไปแล้ว จึงเป็นหน้าที่ของทุกคนที่จะต้องดูแลและรักษาไว้ การขูดศพ และการขนย้ายซากศพในหลุมฝังศพคือการละเมิดเกียรติที่อัลลอฮ์ใช้ให้รักษาและป้องกันไว้” (สำนักจุฬาราชมนตรี, 2549) การขูดศพมุสลิมจึงเป็นการที่ต้องห้ามนอกจากในกรณีที่เป็นศพนั้น ทั้งนี้ ด้วยการเล็งเห็นคุณประโยชน์อันใหญ่หลวงที่จะเกิดขึ้นทั้งในแง่ของการดำเนินคดีและในทางการแพทย์ จึงอนุโลมให้ทำการชันสูตรพลิกศพเป็นกรณีพิเศษที่จำเป็นจริง ๆ เท่านั้น และต้องได้รับการยินยอมจากผู้ปกครองของศพ อิหม่ามประจำมัสยิด คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด ตามลำดับ และการชันสูตรพลิกศพจะต้องอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของผู้รู้ทางศาสนาอิสลาม และการปฏิบัติต้องเป็นไปอย่างนุ่มนวล ละมุนละไม ให้เกียรติต่อศพ และเมื่อเสร็จสิ้นการชันสูตรพลิกศพให้รวบรวมชิ้นส่วนของศพทั้งหมดเพื่อนำไปฝังตามหลักการศาสนาอิสลาม

กล่าวโดยสรุปคือ การชันสูตรพลิกศพสามารถกระทำได้เมื่อมีความจำเป็นจริง ๆ โดยเล็งเห็นผลประโยชน์อันยิ่งใหญ่ ในแง่ของการพิจารณาดำเนินคดีและผลประโยชน์ในอนาคตสำหรับวงการแพทย์ในกรณีเสียชีวิตจากโรคระบาดชนิดใหม่ คำวินิจฉัยทางศาสนากำหนดไว้ว่าการชันสูตรพลิกศพจะเกิดขึ้นได้จะต้องได้รับความยินยอมจากผู้ปกครองศพและต้องอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของผู้รู้ศาสนาอย่างเคร่งครัด แต่ในทางปฏิบัติจริงผู้ปกครองศพก็ยังคงไม่ให้ความยินยอมในการชันสูตรพลิกศพ เนื่องจากยังคงยึดหลักความเชื่อทางศาสนาและยึดแนวทางในการที่จะต้องปฏิบัติต่อศพอย่างให้เกียรติและนุ่มนวลอันเป็นแนวทางที่ปฏิบัติสืบเนื่องกันมายาวนาน และคำวินิจฉัยทางศาสนาเป็นเพียงคำแนะนำจากผู้ทรงความรู้ในหลักศาสนาอิสลามเท่านั้นไม่ได้มีสถานะเป็นกฎหมายที่สามารถบังคับใช้ได้แต่อย่างใด ประชาชนยังคงยึดหลักแนวทางศาสนา วัฒนธรรมของตนเป็นที่ตั้ง

พินิจกระบวนการชันสูตรพลิกศพตามกฎหมายกับวิถีจารีตปฏิบัติในสังคมของชาวมุสลิมที่มีดุลยภาพ

ความสอดคล้องกันของกระบวนการชันสูตรพลิกศพอันเป็นหลักกฎหมายของรัฐกับหลักจารีต แนวทางปฏิบัติของศาสนาอิสลามที่มีแนวความคิดปฏิเสธกระบวนการชันสูตรพลิกศพ ทำให้กระบวนการชันสูตรพลิกศพอันเป็นกระบวนการที่จะได้มาซึ่งพยานหลักฐานในการพิสูจน์ความจริงไม่สามารถดำเนินต่อไปได้ส่งผลกระทบต่อกระบวนการยุติธรรม สิทธิเสรีภาพของผู้เสียชีวิต ในการที่จะทราบสาเหตุการถูกพรากชีวิต และนำตัวผู้กระทำความผิดมา

ลงโทษ อันเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่รัฐจะต้องให้การรับรอง ค้ำครอง และทำให้กระบวนการยุติธรรมดำเนินต่อไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ จึงเกิดประเด็นที่น่าศึกษาว่า รัฐในฐานะผู้ปกครองควรมีมาตรการใดที่จะทำให้กระบวนการชั้นสูตรพลิกศพ สามารถดำเนินต่อไปได้โดยไม่มีข้อจำกัดในความแตกต่างทางศาสนาแต่อย่างใด และประการสำคัญที่กระบวนการนั้นจะต้องดูคุณภาพ ความไม่สอดคล้องคล้อยกันระหว่างกฎหมายรัฐและจารีต แนวทางปฏิบัติของศาสนาอิสลาม โดยไม่กระทบกระเทือนจิตใจ หรือทำลายอัตลักษณ์ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ปัญหาที่เกิดจากการปะทะกันของ 2 บรรทัดฐาน การวางแนวทางในการแก้ไขโดยใช้แนวความคิดหลัก “พหุนิยมทางกฎหมาย” เป็นแนวคิดที่เหมาะสมในการที่จะนำไปสู่ทางออกของปัญหาได้

“พหุนิยมทางกฎหมาย” (Legal Pluralism) เป็นกรณีของการอยู่ร่วมกันของกฎหมาย กฎระเบียบ แนวทางปฏิบัติที่หลากหลายในสังคม ไม่ว่าจะเป็นกฎหมายจารีตประเพณี กฎหมายบ้านเมือง กฎหมายศาสนาภายในสังคม รูปแบบของระบบบรรทัดฐานของสังคมที่หลากหลายก่อให้เกิดการปะทะขัดแย้งกัน การศึกษารูปแบบความขัดแย้งและวางยุทธศาสตร์การจัดการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งระหว่างบรรทัดฐานที่แตกต่างเป็นแนวความคิดพื้นฐานในระบบพหุนิยมทางกฎหมาย (Brian Z. Tamanaha, 2563) โดยรูปแบบความต่างของแนวความคิดระบบพหุนิยมทางกฎหมาย แบ่งออกเป็นระบบบรรทัดฐาน 6 แบบ กล่าวคือ

1. ระบบกฎหมายที่เป็นทางการ/บัญญัติเป็นลายลักษณ์อักษร (Official legal system)
2. ระบบบรรทัดฐานเชิงจารีตประเพณี/วัฒนธรรม (Customary/cultural normative system)
3. ระบบบรรทัดฐานเชิงจารีตศาสนา/วัฒนธรรม (Religious/cultural normative system)
4. ระบบบรรทัดฐานทางเศรษฐกิจ/ทุนนิยม (Economic/capitalist normative system)
5. ระบบบรรทัดฐานเชิงปฏิบัติการ (Functional normative system)
6. ระบบบรรทัดฐานของชุมชน/วัฒนธรรม (Community/cultural normative system)

กรณีดังกล่าวเป็นการปะทะกันระหว่าง 2 บรรทัดฐานที่อยู่ร่วมในสังคมกล่าวคือ การปะทะกันระหว่างระบบกฎหมายและระบบบรรทัดฐานเชิงจารีตศาสนา รัฐจะต้องยอมรับว่าระบบบรรทัดฐานเชิงศาสนาในบางสังคมมีลักษณะที่หลอมรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันไม่อาจ

แยกจากการใช้ชีวิตของคนในสังคมได้ เนื่องจากประชาชนมองว่า ศาสนาเป็นส่วนสำคัญในการดำรงอยู่ หลักศาสนามีลักษณะโน้มเอียงสู่พรมแดนทางอภิปรายและหลักศาสนานี้ทำหน้าที่และมีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับผู้ศรัทธาเชื่อถือ หากกฎหมายหรือระเบียบปฏิบัติใดฝืนไปจากหลักศาสนาที่มีอิทธิพลต่อสังคม ถึงแม้ว่าตามลำดับขั้นของกฎหมายอาจจะอยู่เหนือกว่าหลักปฏิบัติทางศาสนาของคนในสังคม บังคับได้ตามหลักกฎหมาย แต่การบังคับนั้นอยู่บนพื้นฐานของความไม่เข้าใจของผู้ปฏิบัติของคนในสังคม หากรัฐดูเล็งภาพรับฟังเหตุผล แนวทางปฏิบัติตามหลักศาสนาของคนในสังคม เพื่อหาแนวทางที่สอดคล้องไปกับการดำเนินการกระบวนการของรัฐ โดยไม่ทำลายอัตลักษณ์หรือวิถีใด เสริมสร้างความเชื่อมั่นของคนในสังคมต่อกระบวนการและการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ แนวความคิดพหุนิยมทางกฎหมายจึงเป็นแนวคิดที่สำคัญในการแก้ปัญหาความไม่สอดคล้องดังกล่าว

นอกจากนี้ วิทยาการความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีอาจเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาได้ เนื่องจากเหตุผลการปฏิเสธการชันสูตรพลิกศพมุสลิม คือ ความต้องการในการหลีกเลี่ยงการผ่าศพที่เป็นเสมือนการทำร้ายศพ และต้องการรักษาไว้ให้ศพคงสภาพดั้งเดิม จะเป็นการดีกว่าหรือไม่หากนำวิทยาการทางเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในกระบวนการชันสูตรพลิกศพมุสลิมเพื่อหลีกเลี่ยงการผ่าศพ ตัวอย่างเช่นการใช้เครื่องเอกซเรย์คอมพิวเตอร์หรือซีทีสแกน (CT scan) เป็นการตรวจหาความผิดปกติอวัยวะต่าง ๆ ในร่างกายด้วยลำแสงเอ็กซ์ โดยฉายลำแสงเอ็กซ์ผ่านอวัยวะที่ต้องการตรวจในแนวตัดขวาง และให้คอมพิวเตอร์สร้างภาพ ภาพที่ได้จึงเป็นภาพตัดขวางส่วนที่ต้องการตรวจอย่างละเอียด ซึ่งจะให้ภาพเป็น 3 มิติ ช่วยเห็นความผิดปกติของอวัยวะนั้น ๆ ได้ละเอียดและแม่นยำกว่าการเอกซเรย์ด้วยคลื่นรังสีแม่เหล็กไฟฟ้า (X-rays) ธรรมดา เป็นที่เป็นภาพการตรวจเอกซเรย์เป็นภาพ 2 มิติ ด้วยความสามารถในการสร้างภาพของเครื่อง สามารถแสดงให้เห็นภาพที่มีส่วนประกอบของเนื้อเยื่อ กระดูก และระบบหลอดเลือดอยู่รวมกัน ให้รายละเอียดได้เกือบทุกส่วนของร่างกาย ตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า ไม่ว่าจะป็นโรคเกี่ยวกับหัวใจและหลอดเลือด โรคกระดูก การได้รับอุบัติเหตุ รวมถึงการแพร่กระจายของโรคมะเร็ง (AVANTI HEALTH & TECHNOLOGY, 2566) ด้วยความสามารถของเครื่องซีทีสแกน หากพัฒนานำมาใช้กับการชันสูตรพลิกศพ อาจจะทำให้ทราบถึงความเสียหายของอวัยวะภายใน เส้นเลือด ตำแหน่งกระดูกที่หัก เป็นการตรวจสภาพศพเบื้องต้นหลังจากการชันสูตรพลิกศพภายนอก ได้มาซึ่งพยานหลักฐานอันจะพิสูจน์ความจริง

ได้มากกว่าการตรวจชั้นสูตรพลิกศพภายนอก หลีกเลี่ยงการผ่าศพและเป็นการรักษาไว้ซึ่งสภาพศพดั้งเดิม อันเป็นเจตนารมณ์ของหลักศาสนาอิสลามที่ชาวมุสลิมต้องการรักษาไว้

สรุป

กระบวนการชันสูตรพลิกศพอันเป็นกระบวนการตามกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ได้มาซึ่งพยานหลักฐานอันจะพิสูจน์ความจริงเพื่อหาสาเหตุการเสียชีวิต และนำตัวผู้กระทำความผิดมาลงโทษ อันเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่ผู้เสียชีวิตที่รัฐจะต้องเข้ามารับรอง ค้ำครองสิทธิในกรณีที่ถูกพรากชีวิตไปโดยไม่เป็นธรรม แต่เนื่องด้วยกระบวนการชันสูตรพลิกศพไม่สอดคล้องกับแนวปฏิบัติของชาวมุสลิมมีความเห็นว่า “การชันสูตร คือ การทำร้ายศพ และทำลายศพ” ชาวมุสลิมจึงไม่ให้ความยินยอมในการชันสูตรและเข้าขัดขวางการทำงานของเจ้าหน้าที่ ทำให้กระบวนการหาพยานหลักฐานถูกขัดขวาง ไม่สามารถนำมาซึ่งการพิสูจน์ความจริงได้ ทำให้ผู้เสียชีวิตไม่สามารถเข้าถึงกระบวนการยุติธรรม และการที่จะได้รับการพิสูจน์สาเหตุที่ถูกพรากชีวิต ไม่สามารถนำตัวผู้กระทำความผิดมาลงโทษได้ เป็นการปล่อยตัวคนร้ายให้ลอยนวลในสังคม อาจก่อให้เกิดผลร้ายอย่างใหญ่หลวงกับสังคมในอนาคต หากพิจารณาตามลำดับศักดิ์กฎหมาย เจ้าหน้าที่มีอำนาจตามกฎหมายอย่างสมบูรณ์ในการบังคับศพเข้าสู่กระบวนการชันสูตรพลิกศพ แต่ในทางปฏิบัติเจ้าหน้าที่ยังไม่เลือกที่จะใช้อำนาจบังคับดังกล่าว เนื่องด้วยเรื่องความเชื่อของคนในศาสนา ในสังคมเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อนมาก การใช้อำนาจบังคับของเจ้าหน้าที่อาจนำมาซึ่งปัญหาในอนาคตมากมาย เช่น การไม่เชื่อมั่นในกระบวนการยุติธรรมของประชาชน การอคติต่อเจ้าหน้าที่ในการปฏิบัติงาน เป็นต้น หากรัฐหาจุดดุลยภาพเพื่อก่อให้เกิดความสอดคล้องกัน ระหว่างบรรทัดฐานทางกฎหมายรัฐ และบรรทัดฐานของจารีต แนวทางปฏิบัติในศาสนาอิสลาม โดยใช้แนวความคิดพหุนิยมกฎหมาย ในการสร้างดุลยภาพ ให้กระบวนการชันสูตรดำเนินต่อไปได้โดยไม่ทำลายอัตลักษณ์ของแนวทางอิสลาม สร้างความเข้าใจแก่ชาวมุสลิมถึงวัตถุประสงค์ที่แท้จริงของการชันสูตรพลิกศพ และสิทธิที่จะต้องสูญเสียไปหากปฏิเสธการชันสูตรพลิกศพ นอกจากนี้ยังนำความก้าวล้ำจากวิทยาการทางวิทยาศาสตร์ที่ก้าวหน้ามาใช้ในการชันสูตรพลิกศพมุสลิม เพื่อหลีกเลี่ยงการผ่าชันสูตรอันเป็นการกระทำที่กระหึ่มกระเทือนต่อหลักปฏิบัติของผู้นับถือศาสนาและจิตใจชาวมุสลิม ท้ายที่สุดแล้ว การสร้างสมดุลระหว่างสิทธิของบุคคลในการนับถือศาสนาของตนกับการแสวงหาความยุติธรรมเป็นงานที่ซับซ้อนซึ่งต้องอาศัยการพิจารณาอย่างรอบคอบและความ

เข้าใจจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ประการสำคัญอันน่าขบคิดพินิจดูของการแก้ไขปัญหานี้มิได้เป็นการมุ่งแก้ตัวบทกฎหมายเพียงอย่างเดียว หากแต่เป็นการสร้างดุลยภาพให้เกิดขึ้นในสังคม โดยการนำแนวคิด หลักการศาสตร์อื่น ๆ เข้ามาประกอบเพื่อหาจุดที่ลงตัว เกิดความเข้าใจระหว่างชาวมุสลิมและกฎหมาย ทำให้กระบวนการยุติธรรมดำเนินต่อไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ

เอกสารอ้างอิง

- จรัญ โฆษณานันท์. (2556). สิทธิมนุษยชนไร้พรมแดน ปรัชญา กฎหมายและความเป็นจริงทางสังคม. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: นิติธรรม.
- ธรรมนิติ. (2560). หลักกฎหมายเกี่ยวกับการชันสูตรพลิกศพแนวทางและข้อเท็จจริงที่ควรรู้. เรียกใช้เมื่อ 15 กันยายน 2566 จาก <https://www.dharmniti.co.th/law-autopsy/>.ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา
- เพ็ญจันทร์ ประดับมุข เซอร์เรอร์ และ อุบลพรรณ อีระศิลป์. (2560). โลกทัศน์ของการตายดีของคนไทย: มุมมองทางสังคมวัฒนธรรม. วารสารคุณภาพชีวิตกับกฎหมาย, 13(2), 213.
- มุสลิมไทยโพสต์. (2556). คำอ่านละหมาดญานาซะห์ สอนวิธีละหมาดญานาซะห์ (ละหมาดคนตาย). เรียกใช้เมื่อ 15 กันยายน 2566 จาก <https://islamhouse.muslimthaipost.com/article/22342>.
- วิฑู พุกษนันต์ และคณะ. (2554). ชันสูตรศพมุสลิม ประสบการณ์จากมาเลเซีย-สิงคโปร์. สงขลา: ชานเมืองการพิมพ์.
- สุเมธ ปานเพชร. (2554). ฝ่าชันสูตรศพตามหลักอิสลามนับหนึ่งความเป็นธรรม (อินเตอร์เน็ต). เรียกใช้เมื่อ 15 กันยายน 2566 จาก <https://www.isranews.org/content-page/item/25-73-ฝ่าชันสูตรศพตามหลักอิสลาม-นับหนึ่งความเป็นธรรม-พิสูจน์การตายผิดปกติที่ชายแดนใต้.html>

- สำนักจุฬาราชมนตรี. (2549). คำวินิจฉัยทางศาสนา(ฟัตวา)ที่ 04/2549 เรื่องการชันสูตรพลิกศพ.” สำนักจุฬาราชมนตรี (อินเทอร์เน็ต). เรียกใช้เมื่อ 15 กันยายน 2566 จาก <https://www.skthai.org/th/pages/6799>.
- หยุด แสงอุทัย. (2556). ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับกฎหมายทั่วไป. พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อะมีน บิน อับดุลลอฮ์ อัชชะกอวีย์, (2557). แปลโดย: อุศนา พวงศิริ. อัลดุร์อูร์ อัลมุนตะกอฮฺ มิน อัลกะลีมาตอัลมุลกอฮฺ. กรุงเทพฯ: สำนักงานเผยแพร่และสอนอิสลามอรร็อบวะฮฺ.
- อาดิบ อับดุลเลาะห์. (2566). คัมภีร์อัลกุรอาน คือหนทางแห่งชีวิต คือแนวทางแห่งความสำเร็จ. เรียกใช้เมื่อ 15 กันยายน 2566 จาก <https://www.Islam more.com/view/1468>.
- AVANTI HEALTH & TECHNOLOGY. (2563). CT scan (Computerized Tomography) หรือ เอกซเรย์คอมพิวเตอร์. เรียกใช้เมื่อ 15 กันยายน 2566 จาก <https://www.avantihnw.com/news/3/>.
- Brian Z. Tamanaha แปลโดย จริญญา โฆษณานันท์. (2563). ความรู้ความเข้าใจต่อพหุนิยมทางกฎหมาย (Legal Pluralism) จากอดีตสู่ปัจจุบันจากท้องถิ่นสู่ทั่วโลก. รัฐสภาสาร, 5(1), 14.
- ICCPR. กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง. เรียกใช้เมื่อ 16 กันยายน 2566 จาก <https://humanrights.mfa.go.th/th/humanrights/obligation/international-human-rights-mechanism/>.